

Ulugbeg Muhammet Taragáy

Category: Kitapcy, Ýazyjy şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly
написано kitapcy | 23 январа, 2025

Ulugbeg Muhammet Taragáy ULUGBEG MUHAMMET TARAGÁY

1394-1449-njy ýyllarda ýaşap geçen beýik özbek astronomy, Teýmirleňiň agtygy, 15 ýaşyndan, 1409-njy ýyldan Samarkandyň häkimi, 1447-nji ýyldan bolsa Teýmirleňiň guran ägirt döwletiniň hökümdary bolýar. Ol 1424-nji ýylda Gündogaryň iň uly obserwatoriýasyny bina edýär. Onuň obserwatoriýasy silindr şekilli 3 gatly jaý bolup, düýbünüň diametri 46, beýikligi 30 metrdir. Ol 20 metrlik depäniň üstünde ýerleşýär. Şonuň üçin ol ýerden 50 m beýiklige galypdyr. Ulugbegiň iň meşhur abzaly, onuň dugasy 40,04 metre ýetýän, 12 metr ýere çümýän »teleskopy» □ sekstantydyr. Mundan başga-da, ol 1430-njy ýylda beýikligi 50 m-e ýetýän, 175 basgançakdan durýan gün sagadyny hem döredipdir. Ulugbek asman jisimlerine köp ýyllaryň dowamynda eden gözegçilikleriniň netijesinde, düzüminde 1019 ýyldyz bolan ýyldyz zijini düzüpdir. Ulugbegiň bu ziji Ptolomeýiň ýyldyz zijinden 13 asyr soň döredilen ilkinji, has takyk zijini biridir.

Ulugbegiň ýyldyz ziji we asman jisimleri bilen bagly bolan köp işleri, şol sanda sene hasaby we ýyldyz täleýnamalary 1665-nji ýylda Oksfortda çap edilýär. Oňa berlen düşündiriş 1853-nji ýylda Parifde çap edilýär.

Ulugbegiň ýyldyz zijinde (katalogynda) özi tarapyndan ilkinji gezek kesgitlenilen ýyldyzyň 700-siniň orny berlipdir. Ulugbek 3500 ýylda bir gün tapawut berýän hijri-kamary senesiniň hasabyny döredipdir. Ol hasap henize çenli musulman ýurtlarynda ulanylyp gelinýär. Täze hijri ýylynyň we onuň täze aýlarynyň milady hasabynyň haýsy gününe gabat gelýändigini Ulugbegiň usuly boýunça şeýle kesgitlenilýär: ol hasaplanyljak ýylyň mukdaryny 210-a, bölüp, galan sany tapýar. Mysal üçin, 2000-nji ýyly 210-a bölsek, 9-dan ýetip, 110 galyndy galýar. Ol galyndynyň iň golaý sanyny Ulugbegiň birinji tablisasynyň ýokarky setirinden tapmaly, ol 90 bolar. 20 galýar, ony bolsa

birinji sütünden tapýarys. Soňra 1-njy sütünden 20 bilen başlanýan setiriň 90 indirilen sütüniniň kesişýän öýjüginini tapýarys. Ol 5-i görkezýär. Diýmek, 2000-nji ýylda hijri-kamary senesiniň täze ýylynyň birinji günü sogap gününden başlanýar. Galan aýlaryň başlanýan günlerini bolsa 5-lige görä, Ulugbegiň ikinji tablisasyndan kesgitlenilýär. Ýagny 1-nji setirindäki 5-den aşak göni çyzyk inderip, galan aýlaryň başlanýan günlerini anyklap bolar. Netijiede, hijri-kamary hasabynyň 2-nji aýy ruhgüni, 3-nji aýy dyncgüni, 4-nji aýy ýaşgüni, 5-nji aýy hoşgüni, 6-njy aýy anna günü, 7-nji aýy ruhgüni, 8-nji aýy başgüni, 9-njy aýy ýaşgüni, 10-njy aýy sogap günü, 11-nji aýy hepdäniň anna günü, 12-nji aýy dyncgüni başlanýar. Ulugbegiň hasabyndan peýdalanýan adamyň hijri-kamary senesiniň soňky aýynyň nähili ýöredilýändiginden habary bolmalydygyny belläp geçmek zerurdyr. Ulugbege hijri-kamary senesini şeýle takyklyk bilen kesgitlemäge ýardam edýän zat hem onuň tapan 210-lyk sanydyr. Ýagny onuň her bir 210 ýyldan ilkinji günleriň milady seneleriniň belli bir aýynyň hepde gününe gabat gelýändigini açandygydyr. Ulugbegiň tablisasynyň kömegi bilen, islendik sene üçin aýlaryň ilkinji günleri kesgitlenilýär. Ulugbek ogly Abdullatifiň permany boýunça öldürilýär.

»SYRLY ÄLEM»

Aşgabat. Ylym 2004.

Hojamuhammet MELÄÝEW Ýazyjy şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly